

نگرشی کوتاه به سیره‌نگاری رسول اکرم (ص)

محمد رضا مهدوی عباس‌آباد عضو هیئت علمی
گروه معارف اسلامی دانشگاه تبریز

الف - اصطلاح سیره:

سیره در زبان عربی از ماده «سیر» است. سیر یعنی حرکت، رفت، راه رفت، «سیره» یعنی نوع راه رفت، سیره بروزن فعله است و فعله در زبان عربی دلالت می‌کند بر نوع مثلاً جلسه یعنی نشستن و جلسه یعنی سبک و نوع نشستن و این نکته دقیقی است. سیر یعنی رفت، رفتار، ولی سیره یعنی نوع و سبک رفتار، آنچه مهم است شناختن سبک رفتار پیغمبر است آنها که سیره نوشته‌اند رفتار پیغمبر را نوشته‌اند. این کتابهایی که مابه نام سیره داریم سیر است نه سیره، مثلاً «سیره حلیمه» سیر است نه سیره، اسمش سیره ولی واقعش سیر است، رفتار پیغمبر نوشته شده است نه سبک پیغمبر در رفتار، نه اسلوب رفتار پیغمبر، لغت «سیره» را شاید از قرن اول و دوم هجری مسلمین بکار بردنده‌گو اینکه در عمل مورخین ما از عهده خوب بریامدند ولی لغت بسیار عالی انتخاب کردند.

نکته‌ی که لازم به یادآوری است هر چند استاد مطهری به حق این معنای دقیق سیره را تشخیص داده‌اند اما چون در تاریخ اسلام این اصطلاح با توسع استعمال شده، در این نوشته هم به تبع از این روال استفاده شده است.

ب - زمینه‌های پیدایش

همچنان که تاریخ اسلام با وحی آغاز شد تاریخ‌نگاری اسلامی هم با ضبط و تدوین سیره پیامبر اسلام که ارتباط عمیق و استواری با آن دارد شروع گردید و باید از مهم‌ترین عوامل نشأت تاریخ‌نگاری اسلامی بشمار آید. به تعبیر دیگر سیره پیامبر مدخل واقعی پژوهش تاریخی در اسلام است.

سیره پیامبر همچنین از آن جهت در تاریخ‌نگاری اسلامی مهم است که شأن و مقام یگانه‌ای نزد مسلمانان دارد و قرآن مسلمانان را به پیروی از افعال و اقوال آن حضرت دعوت کرده و همین انگیزه‌ای شد برای رویکرد به گفتار و کردار و اندیشه او و تدوین آنها. خاصه از آن جهت که بعضی برآئند در هر حرکتی که از آغاز اسلام در تاریخ اسلام رخ داده اثر سیرت و

سنت پیامبر پیداست.^۲

وجود حضرت محمد (ص) و بیروزیهای او در غزوات، سرایا و فتوحاتی که انجام داد موجب شد که مسلمانان این حوادث عظیم اجتماعی و تاریخی را تدوین نمایند و زندگی آن حضرت را به عنوان یک اسوه در فرا روی زندگی خود قرار دهند. این مطلب نقطه عطفی در روند عمومی فرهنگ و ثقافت مسلمانان بود.

اهتمام به ضبط گفتار و کردار پیامبر (ص) نه فقط از نظر ترویج تقوی و ترویج اسلام مهم بود بلکه موضعی جدی و واقعه‌ای موثر به حساب می‌آمد زیرا حکومت جدیدی که پس از وفات پیامبر روی کار آمد ناچار بود که همه روشها و نظامهای خود را از سیره پیامبر به عنوان اولین مؤسس و بنیانگذار دولت اسلامی اخذ کند.^۳

رسول خدا (ص) به عنوان یک شخصیت برجسته توانست نقش تاریخی ویژه‌ای را برای خویش در اذهان مسلمانان بوجود آورد. نگرش مسلمانان درباره پیامبر (ص) به عنوان «اسوه» مستلزم بررسی دقیق و موشکافانه‌ای از زندگی آن حضرت بود. به همین دلیل، در حال حاضر بازترین گزارش‌های مربوط به شخصیت رسول خدا (ص) را در دست داریم. به عنوان نمونه، شعبه شماں نگاری در تاریخ‌های اسلامی تا اندازه‌ای برگرفته از تلاش نسل اول در ترسیم چهره آن حضرت بوده است.^۴

ج - شکل‌گیری سیره نگاری

در مورد سیره‌نویسی باید مدینه را بنیانگذار دانست.^۵ نگاهی به نام نخستین دسته از عالمان سیره نشان می‌دهد که اکثریت قریب به اتفاق آنان اهل مدینه بوده‌اند.^۶

زمانی که سیره‌نویسی به عنوان یک رشته اختصاصی و با مشخصه تاریخ‌نگاری مطرح گردید در برگیرنده دو قسمت اساسی بود یکی مبعث و دیگری مغازی. قسمت نخست از شرح حال اجْدَاد پیامبر (ص) آغاز می‌شد و به هجرت خاتمه می‌یافت. قسمت دوم مغازی بود که شامل حوادث نظامی و غیرنظامی دوران مدینه می‌شد.^۷

درباره شخصیت رسول خدا (ص) چند نوع کتاب نوشته شده است یکی همان کتابهایی است که با عنوان سیره شهرت دارد و مهم ترین آنها کتاب سیره ابن اسحاق و مغازی و اقدی است. انگیزه نگارش این آثار و ارائه یک تصویر تاریخی از رخدادهای صدر اسلام بر محور شخصیت رسول خدا (ص) می‌باشد جدای از نگارش‌هایی که تحت عنوان سیره نوشته شده آثار دیگری نیز با گرایش‌های ویژه‌ای درباره شخصیت رسول خدا (ص) و رخدادهای

صدر اسلام نوشته شده است. کتاب المغازی در «المصنف» عبدالرزاق (م ۲۱۱) و نیز در «صحیح بخاری» و کتاب «المصنف» ابن ابی شیبہ (م ۲۳۵) محتوی گزارش‌هایی در مغازی است که در سبک حدیث عرضه شده است.^۸

محدثان اولین گروهی بودند که به مغازی و سیره پیامبر (ص) پرداختند و از این جهت اولین مورخان اسلامی به شمار می‌روند.^۹

یکی از مسائل مهم درباره آغاز تاریخ‌نگاری، کتب اخبار است که تقریباً از آغاز شکل روایی داشت. در این باره دو نظر وجود دارد. نظر رایج تر آن است که روایات پراکنده در اخبار، انساب، مغازی و سیره‌ها از آغاز تا نیمه اول قرن دوم هجری به صورت شفاهی نقل می‌شد و از حدود همین زمان بود که به کتابت آنها پرداختند و نخستین مجموعه‌ها را در سیره و اخبار پدید آوردند.^{۱۰} نظر دیگر حاکی از این است که روایات از آغاز نوشته می‌شده است و کسانی چون طبری روایات خود را از منابع مکتوب برگرفته‌اند. یکی از برجسته‌ترین محققانی که به تحقیق درباره نخستین کتب سیره و مغازی پرداخته معتقد است که نگارش سیره و مغازی از عصر تابعین آغاز شد و به همین سبب در کتاب خود به تحقیق درباره نخستین روایات مغازی پرداخته و آثار آنها را که در کتب متاخرتر پراکنده شده نشان داده است. همو ذکر استناد و روایات را به ثلث آخر قرن اول باز می‌گردند که حوادث و اختلافات سیاسی و نیز جعل و دخل و تصرف در حدیث موجب اعتنا به سلسله سند شد.^{۱۱}

عوامل چندی موجب گردید تا در کنار علاقه شدیدی که به حفظ سیره رسول خدا (ص) و جزئیات آن وجود داشت تمایل به تحریف اخبار سیره نیز پدید آید. این تمایلات می‌توانست ناشی از دسته‌بندی‌های سیاسی و فرقه‌ای و همچنین اختلافات قبیله‌ای باشد همچنان که بی‌توجهی عالمان سیره دان به جدا کردن اخبار درست از نادرست و توجه به گردآوری هر چیز و هر خبر سبب رسوخ کثری‌های فراوانی در کتب سیره گردید.^{۱۲} باید گفت با همه این اصرارها حقایق فراوانی بدست راویان بعدی رسیده و در کتب سیره تدوین شده است. این در حالی است که حتی بعد از رسیدن به این حقایق به دست سیره نویسان نخستین آنان به تناسب عقاید و اندیشه‌ها و نیز جهت گیریهای سیاسی خود آنها را کم و زیاد کردند. ابن هشام در آغاز تهدیبی که از سیره ابن اسحاق صورت داده گفته است که مطالب چندی را حذف کرده است.^{۱۳}

۵- سیره‌نویسان معروف*

در قلمرو تدوین مغازی و سیره‌نویسی عده‌ای به این مهم پرداخته‌اند. بیشتر آنها از معروفترین فرزندان صحابه‌اند که به این کار دست یازیده‌اند. در ذیل، به برخی از آنها اشاره می‌شود:

۱- آبان بن عثمان بن عفان: او در رأس کسانی قرار دارد. که به مغازی و سیره‌نویسی اقدام کرده‌اند. آبان بن عثمان بن عفان (م ۹۵ یا ۱۰۵ ه) معروفترین کسی است که در مرحله انتقال حدیث نویسی به مغازی و سیره‌نویسی قرار گرفته است، زیرا او ابتدا کار خود را از حدیث نویسی شروع کرد که سرانجام منجر به سیره‌نویسی شد. پس از او ابن‌سعد در شمار محدثان طبقه اول از تابعین مدینه قرار دارد. او نیز به مغازی و سیره‌نویسی اهمیت فراوان داده ولی به نظر مورخان بیشتر «محدث» است.^{۱۴}

۲- عروه بن زبیر: او (م ۹۶ ه) اولین سیره‌نویس معروف است و در بین مؤلفان مغازی و سیره نویسی شخصیت بارزی می‌باشد سیره‌ای به او منسوب است. گرچه ما امروز کتاب عروه بن زبیر را در دست نداریم اما مجموعه کتابهای ابن‌اسحاق، واقدی و طبری همگی از نوشته‌های ابن‌زبیر استفاده کرده‌اند. این نشان می‌دهد که تألیف عروه بن زبیر اصلی ترین و قدیمی ترین متنه است که درباره مغازی و سیره نوشته شده است. جالب اینکه عروه بن زبیر در تألیف کتاب خود نه تنها به نقل غروات و جنگهای پیامبر پرداخته، بلکه وسیعتر و شامل‌تر از آن، در مورد نحوه زندگی، نزول وحی و دیگر تفاصیل زندگانی پیامبر اسلام (ص) نیز مطالبی آورده که خود مرحله‌ای از تدوین تاریخ اسلامی و حد واسط بین مغازی نویسی و مرحله تاریخ نویسی اسلامی است، زیرا عروه بن زبیر علاوه بر سیرت و حیات پیامبر (ص) از اوضاع دوران خلافت راشدین، از قبیل جنگ قادسیه و یرموق نیز سخن به میان آورده است.^{۱۵}

۳- محمد بن شهاب زهری: پس از آبان بن عثمان و عروه بن زبیر، محمد بن شهاب زهری (۱۲۴-۵۱ ه) به این کار اهتمام ورزید او اصلاً از قبیله قریش بود و در مدینه تولد یافت. اهتمام فراوانی به حدیث داشت و در میان احادیث، به روایتهای مغازی به صورت عام اهمیت بیشتری می‌داد. زهری در تدوین مغازی در واقع از سیره‌نویسی پیامبر (ص) آغاز کرده است. او در سیره‌نویسی بسیار گسترده و وسیع بحث نموده و دوران پیش از اسلام تا ظهور حضرت محمد (ص)، دوران مکه و هجرت به مدینه، مغازی، فتوح، نمایندگان سیاسی، خود

عرب و دیگر فعالیتها و حوادث مهم تاریخ صدر اسلام را بازگو می‌کند. او در نقل همه این حوادث، تسلسل تاریخی، تاریخ حوادث و اسناد روایات را نیز یادآوری می‌نماید. وی علاوه بر تاریخ حیات پیامبر (ص)، حوادث پس از وفات، انتخاب ابوبکر، شورای عمر، فتنه عثمان و انتخاب حضرت علی (ع) را نیز به تفصیل ذکر می‌کند.

محمد بن شهاب زهری از نسبان معروف و شخصیت‌های ممتازی است که در این رشته تألیف داشته، کتاب «نسب قریش» مصعب زیری عمد، مطالب خود را از محمد بن شهاب زهری اقتباس کرده است.

۴- محمد بن اسحاق: پس از چند نفر از محدثانی که تقریباً در تدوین تاریخ اسلام نقشی داشته‌اند نوبت به محمد بن اسحاق (م ۱۵۱ھ) می‌رسد. او بزرگترین و اصلی‌ترین مورخ اسلام است و امروزه تاریخ او (سیره الرسول) در دسترس ما قرار دارد.

ابن اسحاق سیره خود را به دو دوره و یک فترت تقسیم می‌کند:

۱- آغاز سیره او (الابتداء) شامل آغاز خلقت پیدایش نسل عرب و اولاد اسماعیل تا بعثت رسول اکرم (ص) است.

۲- بعثت (دوران رسالت پیامبر (ص)) تا تشکیل دولت مدینه.

۳- مغازی و غزوات پیامبر (ص)، وفات ایشان، قضیه سقیفه بنی‌سعده، اشعار و مرثیه‌هایی که برای آن حضرت سروده‌اند.

مؤلفان اسلامی محمدبن اسحاق را شخصیتی شیعی دانسته‌اند و اگر او گاهی از سوی مالک بن انس متهم شده به این علت بود که ابن اسحاق در نسب مالک همواره طعن می‌کرده است. لذا، مالک او را به انواع تهمت‌ها متهم ساخته است و گرنه ابن حجر در التقریب خود و شهید ثانی در حواشی خود به خلاصه الرجال علامه، به تشیع وی تصریح کرده‌اند.^{۱۶}

از اخباری که ابن اسحاق در مناقب و فضایل اهل بیت علیهم السلام نقل کرده و در منابع گوناگون آمده است مستفاد می‌شود که او همچنانکه در رجال‌کشی ذکر شده دوستدار اهل بیت علیهم السلام بوده است «ابن هشام اگر چه اصل سیره ابن اسحاق را از طریق راوی او، زیادbin عبدالکائن نقل کرده است ولی او به دلیل معاصر بودن با بعضی خلفای عباسی و رعایت سیاست آنها از ذکر فضایل و مناقب امیر المؤمنین علیهم السلام که ابن اسحاق از آن مفصل‌یاد می‌کند خودداری نموده و آن قسمت را حذف کرده و گویی، به نوعی تعصب ضد شیعی آل‌وده ساخته است.^{۱۷}

۵- محمدبن عمرالواقدی: او صاحب کتاب المغازی است که درباره غزوات و سرایای پیامبر (ص) در خلال دوران حکومت مدینه و برحسب تسلسل زمانی و تاریخی بحث می‌کند. واقدی (۱۳۰-۲۰۷ ه) در استاد و تحقیق تاریخ حوادث دقت وافری داشت، از این نظر نیز، معلومات بسیاری نسبت به هر حادثه به خواننده می‌دهد. واقدی مورخ و محققی است که می‌توان گفت به طور علمی و عینی بحث می‌کند موضع جغرافیایی جنگها را به عینه مشاهده کرده است و دقیقاً محل وقوع آنها را تعیین می‌کند. با اینکه واقدی گرایش علوی و شیعی دارد ولی بی طرفانه و غیر متعصبانه بحث می‌کند.^{۱۸}

۶- ابن سعد کاتب واقدی: او صاحب کتاب طبقات الصحابه است که جلد اول و دوم کتاب خود را به شرح حال پیامبر (ص)، بعثت، هجرت، مغازی، وفات و مراثی مربوط به آن حضرت اختصاص داده است.

ابن سعد (م ۲۳۰ ه) آثار استاد خود واقدی را اساس کار خود قرار داده و در عین حال دائماً در مورد مغازی و نام اصحاب بدرو در فصول مربوط به آن به فور به روایات ابن اسحاق توجه داشته و آنها را پس از تلفیق با منابع خود بیان کرده است. طبقات ابن سعد در ۹ جلد با فهرست کامل و کاغذ اعلا به وسیله مستشرق آلمانی، مارسون جونس و مقدمه عالمانه او در دانشگاه آکسفورد به سال ۱۹۶۶ میلادی چاپ شده است.

به این ترتیب می‌بینیم که اهتمام به جمع و تدوین احادیث پیامبر (ص) باب وسیعی بود که نوشن تن تاریخ و سیره پیامبر (ص) از آنجا آغاز شده و سرانجام به تدوین کلیات تاریخ اسلامی رسیده است این کار از سوی خلفای وقت نیز تشویق می‌شد، زیرا آنها می‌خواستند که از اوضاع مکه و تاریخ هجرت پیامبر (ص) آگاه باشند. چنان که می‌گویند: ابن اسحاق تألیف و تدوین کتاب خود را به دستور منصور، خلیفه عباسی و برای اهداء به پرسش مهدی انجام داده است.^{۱۹}

از اینرو در بصره و کوفه عده‌ای از محدثان که کار آنها تدوین احادیث و اخبار تفسیری و تاریخی بود جمع شده بودند. متأسفانه امروزه به نوشه‌های آنها دسترسی نداریم بلکه تنها از طریق کتابهای مورخان بعدی مانند طبری و بلاذری با آنها آشنا می‌شویم.

پی‌نوشتها

- ۱- مطهری، مرتضی، سیری در سیره نبوی، چاپ دوازدهم، انتشارات صدرا، ۱۳۷۳، صص ۴۸-۴۷.
  - ۲- سجادی - سید صادق و هادی عالم زاده، تاریخ‌نگاری در اسلام، چاپ اول انتشارات سمت، ۱۳۷۵، صص ۲۵-۲۴.
  - ۳- ثقفی، سید محمد، نشریه علمی تخصصی معرفت شماره ۱۸.
  - ۴- جعفریان، رسول، منابع تاریخ اسلام چاپ اول انتشارات انصاریان ۱۳۷۶، ص ۲۱.
  - ۵- همو، ص ۵۱.
  - ۶- همو، ص ۵۲.
  - ۷- همو، ص ۴۵.
  - ۸- همو، ص ۹۹.
  - ۹- سجادی، سید صادق، ص ۳۹.
  - ۱۰- سجادی، سید صادق، ص ۳۷.
  - ۱۱- سجادی، سید صادق، ص ۳۸.
  - ۱۲- جعفریان، رسول، ص ۸۸.
  - ۱۳- سجادی، رسول، ص ۹۳.
- * در این قسمت از مقاله «منابع تاریخ اسلام در عصر پیامبر» سید محمد ثقفی استفاده شده است
- ۱۴- ابن سعد، طبقات، بیروت، ۱۹۷۰، ج ۵ ص ۱۵۱ به بعد.
  - ۱۵- تفصیل این روایتها را باید در تاریخ طبری، در نقل این قسمت از تاریخ اسلام که اسم «عروه» را ذکر می‌کند پیگیری کرد.
  - ۱۶- سید حسن صدر: تاسیس العلوم الاسلام، مکتبه النشر والطبعه العراقيه، ص ۲۳۳.
  - ۱۷- محمدبن اسحاق: سیره رسول الله، مقدمه دکتر اصغر مهدوی، ص ۷۳.
  - ۱۸- ابن ندیم: الفهرست، مطبوعه الاستقانه، قاهره، ۱۹۶۰، ص ۱۶۰.
  - ۱۹- مقدمه سیره ابن هشام، مطبوعه المصطفی البانی، الجلی، ۱۹۲۹، ص ۲۶.